

Jos WILMOTS

ORCID: 0000-0002-7748-8871

Universiteit Hasselt

## Drieluik van woorden met een hulde-predella

### Abstract

This article consists of four different smaller parts. Two of them discuss the vowel variation in a Dutch patronym respectively in a substance name; the other two contain mini collections of metaphors concerning the human body and animal names. The whole is presented as a triptych with a predella as a tribute to the jubilee, whom this volume of *Neerlandica Wratislaviensia* is dedicated. In visual arts a predella being the base of an altarpiece, here it is the foot of the triptych of words and deals with the pseudonym ‘Martens’, Norbert Morciniec in 1985 used as the co-author of a concise dictionary Dutch-Polish / Polish-Dutch. The lexicological sets may also, in two of the panels, be seen as a tribute to the lexicographer.

Keywords: patronyms, vowel variation, metaphor, parts of the human body, animal names.

### 1. Inleiding

Dit artikel bestaat uit vier afzonderlijke delen. Het geheel is opgevat als een triptiek, een drieluik met een dragend onderstuk dat in de vakliteratuur van de beeldende kunsten *predella* heet. Bij dit drieluik van woorden is de predella opgedragen aan de auteurs van het *Klein woordenboek Nederlands-Pools / Pools-Nederlands – Mały słownik niderlandzko-polski i polsko-niderlandzki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985, Nico **Martens** en Elke **Morciniec**. Als mede-auteur van dat woordenboek had Norbert Morciniec de alias ‘Martens’ gekozen. Inhoudelijk gaat dit deel uit van de klankvarianten van de familienaam Martens binnen ons taalgebied. Ook het linker luik heeft met klankvariatie van doen; het laat zien hoe een op zijn Brabants uitgesproken woord via het Brusselse Frans in het Belgisch Nederlands terecht kan komen. De andere twee luiken omvatten woordvelden: rechts worden metaforen van het menselijk lichaam onthuld;

in het middenpaneel gebruikt de mens namen die hij aan de dieren mocht geven op velerlei metaforische wijze.

## 2. Predella: Martinus en zijn ‘i’

Martinus is een Latijnse naam, een vleivorm van *Martius*, man van Mars. Andere van die vleivormen met achtervoegsel -inus zijn bv. Augustinus < Augustus – de aardige Augustus – en Justinus, een vriendelijke Justus. Als patroonheilige heeft Sint-Martinus voor de jongensnaam Maarten gezorgd, met varianten als Marten, Martin, Martijn, Tijn en Tinus; meisjes die naar hem genoemd zijn, heten o.m. Martina, Martine, Tineke, Tina, Tini, en voor beide geslachten dienen Mart, Marte en Tiny, aldus Wikipedia (www9).

Het in Vlaanderen meest voorkomende patroniem is Pe(e)ters / Pieters,<sup>1</sup> maar de naar Martinus genoemde groep doet daar niet echt voor onder: vóór de mobiele moderne tijd oorspronkelijk in West- en Oost-Vlaanderen Maertens, met oudere spelling ae voor lange aa, in Brabant meestal Mertens, in Midden Limburg Martens, in het noordoosten bij de Maas Meertens. P.J Meertens 1899–1985, die zijn naam gaf aan het bekende Instituut dat de Nederlandse taal onderzoekt en documenteert, kwam uit Zeeland. De varianten met a en ae zijn gauw verklaard: die komen overeen met Martinus en Maarten. Maar hoezo opeens Mertens, met die e van Sinte-Mette uit de Kempen? En Meertens met een lange ee? Die laatste twee zijn vormen met *umlaut*.

*Umlaut?* Dat zijn toch die twee puntjes die Duitsers soms op een ‘a’ / ‘o’ / ‘u’ zetten? Dat klopt, maar eigenlijk is het de daarmee weergegeven **klankverandering** zelf: ‘Not’ > ‘nötig’ / ‘voll’ > ‘völlig’ / ‘gut’ > ‘gütig’ / ‘Nacht’ > ‘nächtlich’ / ‘froh’ > ‘fröhlich’ / ‘Grund’ > ‘gründlich’. De ‘i’ in vetjes van de achtervoegsels ‘-ig’ en ‘-lich’ is namelijk de oorzaak van die klankverandering ... ook de ‘i’ van Martinus, die van Martens Mertens maakt en van Maertens Meertens. De *umlaut* berust als taalverschijnsel op een economisch principe of is aan articulatorisch comfort te wijten: de mondstand van ‘e’ / ‘eu’ / ‘u(u)’ ligt dicht bij de erop volgende ‘i’ dan ‘a’ / ‘o’ / ‘oe’. De uitspraak hoeft dus maar een kleinere afstand te overbruggen. In het Duits waren de twee puntjes oorspronkelijk twee verticale streepjes en nog eerder de oude letter ‘ŋ’ voor ‘e’, die boven ‘a’ geschreven werd om aan te geven dat die eigenlijk als ‘e’ klonk; naar analogie dan ook boven ‘o’ en ‘u’, die een andere klank geworden waren.

De *umlaut* heeft in onze taal niet zo huisgehouden als in het Duits, maar nog afgezien van verkleinwoorden en meervoudsvormen in oostelijke dialecten

<sup>1</sup> Zulks volgens de gegevens van het Belgische Statistiekbureau op <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/namen-en-voornamen/familienamen>. Zie deze webpagina ook voor de andere genoemde familienamen (www11).

heeft ze ook in de standaardtaal sporen nagelaten. Bovendien is in nog andere namen dan Mertens en Meertens de beklemtoonde klinker door een erop volgende *i* beïnvloed: Anthonissen klinkt in Limburg – in de richting van het Duitse taalgebied – Anthoenis of Theunis(sen), de meer westelijke Joris(sen) wordt er Jeuris(sen). En als beroepsnaam heeft De Bakker er een neef Beckers. Ook de naar de Heilige Apolonia genoemde Poleunis valt door zijn ‘*i*’ onder dezelfde klankwet.

In de standaardtaal zei ik: ook hier bestaat de *umlaut* echt, al zijn we er ons niet van bewust omdat er geen spelling mee gemoeid is: ‘lang’ > ‘lengen’ / ‘plat’ > ‘pletten’ / ‘vol’ > ‘vullen’ / ‘vallen’ > ‘vellen’. De werkwoorden met *e* zijn causatieven: ‘lang’ / ‘plat’ / ‘vol maken’, ‘doen vallen’. Voorts hoort bv. ‘dekken’ bij ‘dak’, ‘behendig’ bij ‘hand’, ‘helft’ bij ‘half’ en ‘keuken’ bij ‘koken’. De metten, het eerste van de zeven kerkelijke getijdengebieden in de Rooms-Katholieke en Orthodoxe Kerk, die in abdijen tussen drie en zes uur in de ochtend gezongen worden, zullen tegenwoordig niet meer zo bekend zijn, laat staan als etymologisch verwant met Latijn *matutinae* en *matutinum* / ‘ochtend’ herkend worden. In Vlaanderen staan de Brugse Metten in de geschiedenis voor een verrassingsaanval van een Brugse milite op het Franse bezettingsgarnizoen en de daarmee gepaard gaande moordpartij in de vroege ochtend van 18 mei 1302 (Lambert 187). En als die niet meer bekend zouden zijn, is er nog altijd het minitoernooi met vier clubs dat in de zomer voor begin van de voetbalcompetitie gespeeld wordt. Dat zijn de nieuwe Brugse Metten (www8).

### 3. Linkervleugel – Speculoos is speculaas

Twee dagen voor Sinterklaas 2020 maakte het Brussels Gewest bekend dat het ‘speculoos’ en de ambachtelijke vervaardiging ervan had opgenomen in zijn lijst van immaterieel cultureel erfgoed. Dit op vraag van de sector zelf. Aanleiding, zo werd erbij vermeld, was het besluit van koekjesfabrikant Lotus Bakeries om op de verpakking van zijn koffiekoekjes voortaan niet meer ‘Speculoos’ te vermelden, maar ‘Biscoff’, een samenstelling van afgekort **biscuit** en **coffee**. Internationaal was ‘speculoos’ als toelichting niet relevant, vonden de marketingmensen van de firma (www4).

Lotus had jarenlang verkondigd dat zijn koekjes geen ‘speculaas’ waren, want gemaakt volgens een ander recept. Het was daarin bijgetreden door o.m. het damesblad *Libelle*: *speculaas* zou Hollandse koek zijn, die zich van Vlaamse ‘speculoos’ onderscheidt door de kruiden die erin verwerkt zijn. Die ‘specerijen’ waren bij het ontstaan van de koek in de 17<sup>e</sup> eeuw nog erg duur en in Vlaanderen onbetaalbaar, zo een desbetreffend artikel in het blad. Dus maakten ze daar andere koek, met ook een andere, lichtjes verschillende naam (www5). De stelling dat de laatste lettergreep van ‘specu-loos’ als achtervoegsel zou fungeren en het woord dus ‘zonder specerijen’ zou betekenen, was allicht niet serieus bedoeld.

Maar wat blijkt nu? Een van de Brusselse banketbakkers – ‘pâtisseries’ – vertelt trots: “De liefde voor het product en de juiste grondstoffen, met name de **mix van kruiden**, dat is het geheim...” (www6). Tegenwoordig kunnen ze die dus ook in Brussel betalen, en toch blijft wat ze bakken voor hen ‘speculoos’. De verklaring is heel simpel: in het Brusselse dialect klonk [aa] als lange [oe] / [oo]: ‘water’ klinkt er als ‘woeter’ / ‘wooter’, ‘vader’ als ‘voeder’ / ‘vooder’. Zo kwam de koek vanuit het dialect in het Brusselse Frans terecht, met oo-spelling en met een accenttekening erbij ‘spéculoos’. Omdat ‘oo’ in de Franse spelling niet voorkomt, was er een tijd lang ook nog *spéculaus* – met ‘au’ als spelling voor lange ‘oo’ als in *haut* – maar die heeft niet standgehouden. Ook hiermee zou het overigens geen echt Frans woord geworden zijn (www10). *Google translate* maakt van ‘speculaas’ in het Frans *bisquit épice* – jawel, met kruiden – maar omgekeerd wordt dat ‘pittige biscuit’; dan zit het woord ‘speculaas’ niet in het vertaalalgoritme. Geef je in het vakje Nederlands ‘speculoos’ in, dan zegt het Franse *spéculoos*, met accentteken; en hier werkt de omkering perfect.

Twee factoren hebben de verspreiding van ‘speculoos’ in Vlaanderen in de hand gewerkt: het taalgebruik van de burgerij dat zich aan het Frans spiegelde, en de onzekerheid bij de eenvoudige **speculaaseter** – zoals het in het dialect klinkt, zal het wel fout zijn. Zo kan het gebeuren dat er in het warenhuis boven een stapel pakjes met opdruk ‘speculaas’ een bordje staat met ‘speculoos’.

In Brussel zullen ze het niet belangrijk vinden, maar de koek die nu op de lijst van hun cultureel erfgoed staat, is – met kruiden en al – ‘speculaas’. Dat ze die in hun eigen Frans en in het echte anders noemen, is hun democratisch recht. Nu Lotus Bakeries hen in de steek laat, willen ze hun koek zelf promoten – onder zijn eigen naam, zeggen ze. Op die lijst stonden al de biercultuur, de stoet van de Ommegang, de witloofteelt, de frietkotchoudcultuur, poppentheater Toone en de Meyboom.<sup>2</sup>

#### 4. Rechterpaneel – Van kop tot teen

Als we het lichaam van de mens als zijn meest vertrouwde realiteit beschouwen, komen er als vanzelf metaforen tot stand: het ‘oog’ van een naald, het ‘oor’ van een kopje, de ‘neus’ van een schip of een vliegtuig, de ‘hals’ van een fles, de ‘rug’ van een boek, de ‘armen’ van een lichter; en niet meteen op een vormge-lijkenis steunend maar op ruimtelijke overeenkomst wordt de onderkant van een berg zijn ‘voet’.

<sup>2</sup> Informatie over het Brussels immaterieel cultureel erfgoed is te vinden op de webpagina <https://erfgoed.brussels/ontdekken/de-brusselse-erfgoedinventarissen/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice>.

Nog anders is het als een lichaamsdeel of de afstand tussen twee delen van het lichaam lengtemaat worden; dan gaat het niet om een gelijkenis maar om een grootte. Het metriek stelsel dat wij nu kennen dateert van 1791. In dat jaar bepaalde de na de Franse Revolutie van 1789 ingestelde *Académie des sciences* de ‘meter’ als het honderd miljoenste deel van de afstand tussen noordpool en evenaar. Tevoren was er de ‘voet’, maar die kon verschillen van land tot land, zelfs van stad tot stad. In termen van het latere metriek stelsel schommelde hij rond 30 cm; een zekere variatie was vanwege de menselijke natuur haast vanzelfsprekend. De Romeinen hadden al hun *pes* en de Angelsaksische landen hebben nog steeds hun *foot* – mv. *feet* – die ook gebruikt wordt in de internationale luchtvaart: transatlantisch wordt er gevlogen op een hoogte van 30.000 voet, tussen 9 en 10 kilometer. Die *foot* is dan wel gestandaardiseerd, en omgerekend 0,3048 m. Dat omrekenen blijkt via de ‘duim’ te zijn gebeurd, in het Engels *inch*, eigenlijk ‘twaalfde deel’, die gestandaardiseerd was op 2,54 cm. Dat hiermee van een royale breedte van een echte duim is uitgegaan, doet er verder niet toe (Den Boon & Hendrickx 994). De ‘el’, afkorting van ‘elleboog’, werd vroeger vooral gebruikt voor het afmeten van stoffen en was gelijk aan de lengte van de onderarm (ca. 69 cm; Den Boon & Hendrickx 1046). Een ‘span’ was de afstand tussen duim en pink bij een uitgestrekte hand (ca. 20 cm; Den Boon & Hendrickx 3640). De laatste twee maten zijn nooit gestandaardiseerd. Nog minder bekend is de ‘palm’, de breedte van een hand (ca. 10 cm; Den Boon & Hendrickx 2883).

Een oude inhoudsmaat heet ‘kop’, het tiende deel van een schepel. Dit woord zou van het Latijn *cuppa* kunnen komen, en dan is het niet noodzakelijk met een Germaanse hersenpan te associëren (Philippa I 115–116). Ook ons ‘kopje’ [koffie] valt onder deze noemer. Maar als ‘kop’ naar iets aan de bovenkant / voorkant verwijst, zijn we bij het begrip ‘hoofd’: boven een krantenartikel staat een ‘kop’, een speld heeft er een, en een mens kan zelf een ‘knappe kop’ zijn. Aan het ‘hoofd’ van een organisatie staat een directeur, vroeger had ook een school een ‘hoofd’. In samenstellingen kan het de / het ‘belangrijkste’ aangeven: **hoofd**activiteit, **hoofd**altaar, **hoofd**accent, **hoofd**aannemer, ... – als **hoofd**deel van een samenstelling in bruggen**hoofd**. Een synoniem van haven**hoofd** is golfbreker, die zelf een ‘kop’ heeft. In de zomer van 2012 stond in de krant *Het Nieuwsblad* dat er in het Vlaamse Duinbergen een zeiljacht was komen vast te zitten op de kop van de golfbreker (www7).

Een kinderliedje van de DD Company uit 2004 luidt *Hoofd, schouders, knie en teen*. Die volgorde, met daartussenin nog enkele andere begrippen, gaan we nu verder gebruiken. Aan het begin hadden we het al over ‘oor’, ‘oog’ en ‘neus’; daar komt nu de ‘mond’ bij, die van een kanon, een krater en van een rivier, al heet die laatste meestal ‘monding’. Ook de opening van een handschaaf, waarin het schaafijzer geklemd wordt, heet ‘mond’; van een andere orde is wel de ‘mond’ van de baarmoeder. In de mond zit een tong, en die heeft haar naam doorgegeven

aan een smal stuk land dat in zee uitsteekt, een **landtong**. Het stukje leer dat een schoen onder de veters afdekt, heet ‘tong’ en op Pinksterdag verschenen er boven de hoofden van de apostelen ‘vurige tongen’. Vaak worden die apostelen ook afgebeeld met een baard. Ook die heeft metaforische betekenissen. Het begrip komt in de vaktaal van scheeps- en molenbouw voor, maar het meest bekend is die niet echte ‘baard’ als blad van een sleutel, vooraan als je hem in het slot steekt. Een ‘snuitje’ kan een aardig kind zijn, naast een ‘snoetje’, een geliefd persoon van de vrouwelijke kunne ook, maar als die in de volkstaal het verkleiningsuffix verliest, is het lieflijke helemaal weg: een ‘snuit’ is dan een vrouw die over alles een vaak lawaaierige mening heeft.

In de borstkas zitten de longen. Ook die hebben een metaforische variant. In van Dale *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* staat onder het desbetreffende lemma: “de longen van een stad, de parken e.d. waar dankzij de aanwezigheid van bomen zuurstof wordt aangemaakt” (Den Boon & Hendrickx 2245).

Een ‘brave borst’ is een goedzak, iemand die meestal alles goed vindt en zeker niemand kwaad zal doen. Minder bekend is dat ‘borst’ in de respectieve vaktaal van o.m. werktuigkunde, schrijnwerkerij en bouw een bepaalde vorm van een onderdeel aangeeft. Maar in de borst van de mens zit vooral zijn hart. En dat hart krijgt een metaforische betekenis als ‘middenpunt van’ / ‘drijvende kracht van’: *Hart van Nederland* is een nieuws- en actualiteitenprogramma van de Nederlandse commerciële omroep SBS6 met vooral landelijk en regionaal nieuws. *Hart van Europa – Hoe Duitsland ons uit de crisis voert en tegen welke prijs* is een boek uit 2014 van Marnix Kropp, en *Hart van Afrika* een bordspel rond Livingstone en de kolonisatie van Afrika. Een ander middenpunt ligt een beetje lager dan het hart: de *navel van de wereld* was oorspronkelijk een steen in de tempel van het Griekse Delfi, maar ook bij de Inca’s in Peru blijkt er een te zijn geweest, en het Paaseiland wordt weleens zo genoemd. Ook in moderne tijden blijft de ‘navel’ actueel: toen in 2017 het Leidseplein verkeerskundig heringericht was, stond daarover in het *Amsterdamsdagblad.nl* een commentaarstuk *Het Leidseplein: De navel van de wereld* (www1). En Antwerpen doet daar niet voor onder; dat is volgens sommigen de *navel* van de LGBT-wereld (www3).

Die navel had met de ‘buik’ van doen, en daarin zitten onder meer darmen. Maar in Vlaanderen heet ook een [tuin]slang zo. Een bewijs van milde zelfspot is het hilarische zinnetje dat iemand ooit verzon bij een gefingeerde actie van de brandweer; die arriveert voor het pand dat in lichterlaaie staat en begint met de voorbereiding: ‘De pompiers rolden hun darmen af’. De ‘buik’ zelf heeft zijn naam doorgegeven aan delen van schip en vliegtuig en aan de **buikfles**. Een *Bocksbeutel* zoals in het Duits hebben wij niet; bij ons geen flessen als de ‘balzak’ van een bok. Wél is de ‘kloot’, bij Vondel en tot in de 18<sup>e</sup> eeuw nog gewoon een bolvormig voorwerp, later door een betekenisverenging vrijwel alleen nog een vulgaire aanduiding van de teelbal. De reductie van de uitroep ‘Het is kloten van

de bok’, waarin het meervoud zonder eind-n uitgesproken werd, leverde ‘[Dat is] klote’ op, dat door een interpretatie als predicatief adjectief eerste deel van samenstellingen kon worden: ‘kloteweer’. In 1995 heb ik een anders gedistingeerd iemand de samenstelling ‘klotespelling’ horen vormen. Een en ander verwijst niet direct naar het menselijk lichaam, maar de associatie is er natuurlijk wel met de Vlaamse variant ‘Dat is van mijn klotten’ en met ‘kloot’ voor saai, lullige vent en ‘klootzak’ / ‘kloothannes’ voor ‘rotvent’. Over de samenstelling ‘klotewijf’ kan men maar beter niet in termen van de biologie nadenken, al is ‘kutwrijf’ in geen geval fraaier, ‘kut’ zijnde immers een vulgaire variant van ‘vagina’ / ‘vulva’. De scheldnaam ‘kutmarokkaan[tjes]’ wordt soms nog geassocieerd met de in 2002 vermoorde Nederlandse politicus en socioloog Pim Fortuyn, maar hoewel taboe is hij sindsdien niet uitgestorven. Een net iets minder pejoratieve term dan ‘klootzak’ is ‘lul’ voor ‘sul’ / ‘sukkel’, maar ook die is net als ‘kloot’ pas door een betekenisverschuiving tot het menselijke lichaam gaan behoren; oorspronkelijk was het gewoon een buisvormig voorwerp.

Als de ‘romp’ het lichaam van de mens is zonder hoofd en ledematen, dan vallen de benen en dus ook de knieën daarbuiten. De etymologie van het woord is onzeker, maar dat neemt niet weg dat een schip en een vliegtuig een *romp* hebben, net als een gebouw. Een driehoek heeft ‘benen’ en ook een passer. Het gewricht tussen boven- en onderbeen heet ‘knie’, en ook een haakse bocht in een rivier heet zo, net als een rechthoekig verbindingsstuk tussen twee buizen, dat leuk genoeg ook ‘elleboog’ genoemd wordt.

En zo zijn we helemaal beneden aan het menselijke lichaam aangekomen, bij de ‘voet’, die we als lengtemaat leerden kennen maar die in werkelijkheid tenen heeft. De overdrachtelijke ‘teen’ is de voorkant van een sok of een kous, en onze Vlaamse televisiekok gebruikt geregeld een ‘teentje’ knoflook.

## 5. Middenpaneel – Mens en dier

Nieuwe bijbelvertaling Genesis 2, 18–20:<sup>3</sup>

God, de HEER, dacht: Het is niet goed dat de mens alleen is, ik zal een helper voor hem maken die bij hem past. Toen vormde hij uit aarde alle in het wild levende dieren en alle vogels, en hij bracht die bij de mens om te zien welke namen de mens ze zou geven: zoals hij elk levend wezen zou noemen, zo zou het heten.

“De mens gaf namen aan al het vee, aan alle vogels en alle wilde dieren, maar hij vond geen helper die bij hem paste”. – En dan pas krijgt hij dus een vrouw, al is dat in het scheppingsverhaal zeker niet als noodoplossing bedoeld. Van belang is in deze context dat niet God maar de mens namen aan de dieren

<sup>3</sup> Zie <https://debijbel.nl/bijbel/NBV/GEN.2/Genesis-2>.

geeft. Zo horen die namen ook direct in zijn taalwereld en kan hij er allerlei mee gaan doen, ze tot directe metafoor maken of ze daarin opnemen.

In dit stuk worden geen gezegden, spreekwoorden noch vaste verbindingen met diernamen besproken, alleen het metaforische gebruik van zulke namen op zich, eventueel voorafgegaan door een epitheton, in tweede instantie ook het gebruik ervan in samenstellingen of afleidingen, maar altijd uitsluitend betrekking hebbend op de mens.<sup>4</sup> Zo worden ‘bok’ en ‘paard’ als turntoestellen niet behandeld, evenmin als de ‘haring’ voor onze tent en de ‘slang’ waarmee we water sproeien. We gaan ook geen ‘koevoet’ gebruiken en niet ‘de kat een bel aanbinden’, al willen we situaties vermijden waarin we ‘een paling bij de staart hebben’. Dat een ‘zwaluwstaart’ behalve de achterzijde van chique mannelijke feestkleding in de vaktaal van timmerlieden een kunstig verbindingsstuk van twee houten elementen is (Den Boon & Hendrickx 4759), doet er hier niet toe, noch dat Nederlandse hagelslag in Vlaanderen ook als ‘muizenstrontjes’ wordt gezien.<sup>5</sup>

## 5.1 Directe metaforen: diernamen waar een menselijk wezen achter schuilgaat

‘aap’ / ‘beer’ / ‘koe’ / ‘kalf’ / ‘os’ / ‘ezel’ / ‘veulen’ / ‘bok’ / ‘geit’ / ‘(ranke) gazelle’ / ‘schaap’: ‘arm schaap’ – ‘zwart schaap’ / ‘hond’ / ‘vos’ / ‘poes’ / ‘eend’ / ‘gans’ / ‘kippetje’ / ‘duif’ / ‘late vogel’ / ‘witte raaf’ / ‘grijze muis’ / ‘uil’ / ‘papegaai’ / ‘gier(en)’ / ‘haai’ / ‘(kleine) garnaal’ / ‘kwal’ / ‘mossel’ / ‘bezige bij’ / ‘spin’ / ‘(arme) luis’ / ‘vlinder’ / ‘mol’ / ‘rat’

Een ‘aap’ kan een wat primitieve man zijn, iemand die iets niet kan – een formulier invullen bv. – iemand die zich onnozel gedraagt ook of die men minacht. Een ‘aangeklede aap’ is een lelijk mens; spottend is een politiemans / suppoost / hotelportier wel eens ‘geüniformeerde aap’ genoemd – het *ANW (Algemeen Nederlands Woordenboek)* somt een hele reeks zulke epitheta op.<sup>6</sup> En voorts staat ‘aap’ ook voor een wispelturig maar daarom niet ondeugend kind. Een ‘beer (van een vent)’ is een sterke, zware, soms ook wat logge man. Maar ook een normaal gebouwd iemand kan ‘beresterk’ zijn; het eerste deel ‘bere-’ is trouwens vrij productief: ‘beregloed’ / ‘bereleuk’ / ‘bere-interessant’ e.a. Ook de hiermee verwante samenstellingen met ‘ape-’ hoeven niet per definitie denigrerend te zijn: ‘apetrots’.

Alles wat dom, slecht, lelijk kan zijn aan een vrouw zit zichtbaar in de metaforische ‘koe’; daar kan een desbetreffend epitheton aan voorafgaan, maar nodig is dat niet. Een ‘kalf’ is ook niet noodzakelijk zoon of dochter van een ‘koe’

<sup>4</sup> Veel van de genoemde uitdrukkingen zijn beschreven bij Ton den Boon, *Een lust voor het oog* (2014). Voor het overige is de auteur uitgegaan van zijn eigen kennis.

<sup>5</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/muizenstrontjes>.

<sup>6</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/aap>.



in die betekenis, het is gewoon een onnozel iemand.<sup>7</sup> En hoewel het *ANW* dat niet vermeldt, is een ‘os’ een dom mens, althans volgens *van Dale* (Den Boon & Hendrickx 2816). Voor dom wordt ook de overdrachtelijke ‘ezel’ gehouden, met een verwijzing naar het uitzicht van het echte dier ‘domoor’ (Den Boon & Hendrickx 1117). Die eigenschap gold al ten tijde van Pieter Bruegel de Oude: *De ezel op school* heet een van zijn pentekeningen uit 1556. Het onderschrift ‘Al reijst den esele ter schoolen om leeren, ist eenen esele hij en sal gheen peert weder keeren’ liegt er niet om (www2). Nu kan een dwarsligger, iemand die tegenwerkt en moeilijk doet, voor ‘ezel’ doorgaan, maar ook die betekenis moet niet altijd en overal bestaan hebben, anders zou Jezus Christus op Palmzondag niet op een ezelsveulen Jeruzalem binnengereden zijn, had er in de kerststal naast de os geen ezel kunnen staan of liggen, en was die laatste niet aangesproken voor de vlucht naar Egypte. Wél krijgt hij bij Franciscus van Assisi opnieuw duidelijk pejoratieve allures; die spreekt zijn eigen magere lichaam aan als ‘broeder ezel’. Een gewoon ‘veulen’ is een speels jongmens. Een ‘bok’ als manspersoon krijgt in de woordenboeken allerlei negatieve epitheta mee: ‘koppig’, ‘dom’, ‘lastig’, ‘onhebbelijk’, ‘geil’ (Den Boon & Hendrickx 546). Zijn vrouwelijke figuurlijke wederhelft ‘geit’ is veeleer dom en onnozel. En daarmee contrasteert duidelijk de ‘(ranke) gazelle’, een (grote) snelle loopster bv. Met een ‘schaap’ heb je te doen, het is een beklagenswaardig iemand, soms maar niet altijd een meisje. Dat aspect wordt nog versterkt met een voorafgaand adjectief ‘arm’, en een ‘zwart schaap’ is een familielid dat niet echt geaccepteerd is, of een niet gewaardeerd lid van een groep. In het meervoud zijn ‘schapen’ meestal volgzzaam, vaak mak en ook wel achterlijk, maar ze kunnen ook gewoon de groep vormen voor wie iemand liefdevol wil zorgen (Den Boon & Hendrickx 3409).

‘Hond’, al dan niet met toevoeging ‘gemene’ houdt een hoge mate van verachting in. Een menselijke ‘vos’ is sluw of alleen maar slim, kan echter ook iemand met rood haar zijn. Een jonge, sensuele vrouw wordt weleens met ‘poes’ aangegeven, al is dat ook een onschuldig waarderende aanspreking vanwege een mannelijke partner. Een ‘domme’ / ‘stomme’ eend is achterlijk, een ‘(domme) gans’ sullig; beide hebben het vaak op een vrouw gemunt. Een ‘lekker kippetje’ hoeft in deze context wel geen toelichting. In Vlaanderen is een ‘simpele duif’ erg naïef.

Er zijn ‘vroeger’ en ‘late vogels’, mensen die al in de ochtend enthousiast aan het werk zijn, en andere die het liefst in de avond actief worden. Iemand van die laatste soort gaat ook wel voor ‘nachtraaf’ door. Een ‘witte raaf’ daarentegen is volgens het *ANW* “iemand die of iets wat een gunstige uitzondering vormt op wat de zwakke of middelmatige regel is; een zeldzaam geval”.<sup>8</sup> Daarentegen zijn ‘grijze muizen’ saai, onopvallend en middelmatig. Bij de oude Grieken was de ‘uil’ het attribuut van de godin van de wijsheid Pallas Athene en ook nu nog

<sup>7</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/koe>.

<sup>8</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/raaf>.

blijft hij een symbool van de wijsheid – hij kan immers in het donker zien. Maar vreemd genoeg staat hij tegelijk voor een dom, onnozel iemand, als metafoor nog versterkt door ‘uilskuiken’ (Den Boon & Hendrickx 4113–4114). Een metaforische ‘papegaai’ is een naprater, iemand die kritiekloos herhaalt wat iemand anders zegt. ‘Gieren’ ten slotte zijn roofvogels. In tegenstelling met wat men zou denken, is de vogel ‘gier’ afgeleid van ‘gierig’ en niet omgekeerd; dat adjectief zelf is een afleiding van ‘gier’, het tweede lid van bv. geldgier. De vogel is een inhalig, vraatzuchtig dier. En overdrachtelijke ‘gieren’ strijken hebzuchtig neer bij een iemands mislukking, erop uit daar nog voordeel uit te halen.<sup>9</sup> ‘Gieren’ in de lucht zijn ‘haaien’ in het water: een hebberrige figuur die niet bang is om een vuile streek uit te halen, kan metaforisch ‘haai’ worden.<sup>10</sup>

‘Kwal’ staat metaforisch voor een mens die door zijn uiterlijk of vanwege zijn gedrag onsympathiek overkomt, het eetbare weekdier ‘mossel’ voor een mens zonder ruggengraat, die niet naar eigen inzicht of overtuiging handelt. Dat hoeft daarom geen ‘(kleine) garnaal’ te zijn, een onbelangrijk lid van een groep. De ‘bezige bij’ daarentegen weet zelf wel wat er wanneer te doen is en handelt daar onverschrokken naar. Meestal is dat ook geen ‘arme luis’. Een ‘vlinder’ is dan weer iemand die in plaats van een vaste partner liever af en toe een flirt heeft. Het kan ook iemand zonder vast werk zijn die leeft van tussendoor hier en daar een klusje. Niet of nog niet in de woordenboeken staat het gebruik van de metafoor voor een werknemer die verschillende plaatsen aan een lopende band of functies in een bedrijf aankan.

Een ‘mol’ ten slotte is een infiltrant, een spion eigenlijk, die ‘ondergronds’ deel uitmaakt van een organisatie, meestal in opdracht van een andere. “*Wie is de Mol?* is een avontuurlijk spelprogramma waarin een team van bekende Nederlanders opdrachten uitvoert en jaagt op een mol in zijn midden” (www12). In Vlaanderen zijn ‘ratten’ werknemers die niet mee willen staken.

## 5.2. Samenstellingen met een diernaam als eerste lid

Samenstellingen, die naar een mens, een menselijke eigenschap, menselijk gedrag verwijzen of een verschijnsel kunnen weergeven, en waarvan vele ook hun niet-metaforische betekenis bewaard hebben, zijn: ‘apenpak’ / ‘apenstreken’ / ‘adderengebroid’ / ‘arendsoog’ / ‘eksterooog’ / ‘ezelstamp’ / ‘ganzenpas’ / ‘giraffenek’ / ‘haantjesgedrag’ / ‘hondenbaan’ – ‘hondenstiel’ / ‘kattenkwaad’ / ‘kattenwasje’ / ‘kippenvel’ / ‘leeuwinnenkapsel’ / ‘mierenhoop’ / ‘mierenneuker’ / ‘muggenzifter’ / ‘muizensnoetje’ / ‘olifantengeheugen’ / ‘paardengebit’ / ‘paardenmiddel’ / ‘slakkengangetje’ / ‘slangenmens’ / ‘wespennest’ / ‘wespentaille’.

<sup>9</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/gier>.

<sup>10</sup> Zie <https://anw.ivdnt.org/article/haai>.

‘Apenstreken’ zijn dwaze kwajongensstreken, maar komen ook wel bij vrouwelijke tieners voor; daarvoor hoeft geen van beide kunnen kakelbont uitgedost te zijn en een ‘apenpak’ te dragen. De evangelist Mattheüs [3 vers 7] scheldt de farizeeën voor ‘adderengebroid’, boosaardige mensen zijn dat, gespuis. Een ‘arendsoog’ ziet alles en kan gevaarlijk zijn, een ‘eksteroog’ is alleen vervelend. In Vlaanderen krijgt een verdienstelijk iemand die opeens weggestuurd wordt een ‘ezelsstamp’. Netjes achter elkaar lopen soldaten in ‘ganzenmars’; de ‘ganzenpas’ waarbij ze tijdens een parade de gestrekte benen hoog optillen, zie je tegenwoordig vrijwel alleen nog in dictatoriale landen.

Het percentage ‘koekoekskinderen’ bedraagt volgens genealogisch onderzoek de laatste 400 jaar één tot twee procent (www13). Het aantal kinderen van een andere vader in een gezin blijkt dus mee te vallen, ondanks het schilderij *Het Geboortefeest* van Jan Steen uit 1664. Grote mannen en vrouwen hebben soms een ‘giraffennek’, ‘haantjesgedrag’ gaat samen met een machohouding en komt zoals het eerste lid wil alleen bij mannen voor. Is het leraarschap een ‘hondenstiel’ geworden? Alleen in Vlaanderen kan een ondankbaar beroep zo heten; ‘hondenbanen’ zijn er ook in Nederland. ‘Kattenkwaad’ behoeft geen zware straf, een ‘kattenwasje’ is geen grondige beurt. Met ‘kippenvel’ blijft onze taal in vergelijking met die van onze oosterburen bescheiden; bij hen veroorzaken koude rillingen *Gänsehaut*. Is een likdoorn in het Duitse taalgebied groter dan bij ons – een ‘eksteroog’ kleiner dan *ein Hühnerauge*? Dames met een ‘leuwinneenkapsel’ zal men wel geen ‘muizensnoetje’ toedichten, een ‘wespentaille’ kunnen ze wél hebben. In een figuurlijk ‘wespennest’ beleeft de mens netelige situaties en vaak bitse bewoordingen. ‘Muggenzifters’ en ‘mierenneukers’ spuien kritiek; criticasters zijn het en vitters, en ze zoeken ook spijkers op laag water. Misschien onthouden ze te veel details, maar uiteraard kunnen niet alleen zij een ‘olifantengeheugen’ hebben. De Franse acteur Fernandel (1903–1971) had een ‘paardengebit’; met elke glimlach liet hij zijn grote tanden zien. In zijn meeste bekende film *La Vache et le Prisonier* slentert hij als krijgsgevangene met een koe over de Duits-Franse grens, naar huis, denkt hij. Dat het anders afloopt, doet hier niet ter zake: zijn tocht was hoe dan ook een ‘slakkengangetje’. In het circus heeft Fernandel niet gewerkt, hij was ook geen acrobaat, laat staan een bijzonder lenige die als ‘slangenmens’ geafficheerd wordt. Of hij goed kon zwemmen en weleens de discipline ‘vlinderslag’ beoefende?

Ten slotte kan hier nog het ‘paardenmiddel’ vermeld worden, een krachtig werkend medicijn of een doortastende methode tegen een of andere calamiteit.

### 5.3. Samenstellingen met een diernaam als tweede lid

De ‘pechvogel’ blijkt een ontlening uit het Duits te zijn, en in zijn oorspronkelijke betekenis een attribuut uit het vroegere autoritaire onderwijs; nu is het gewoon

iemand die pech heeft. Laten we hopen dat er meer ‘geluksvogels’ zijn. Het ‘paradepaardje’ kan een materiële betekenis hebben, maar ook een mens zijn. Je zou kunnen stellen dat het aspirientje lange tijd het paradepaardje van *BAYER* was, en de tennisspeelster Kim Clijsters dat van de Belgisch-Limburgse gemeente Bree.

#### 5.4. Afleidingen

Wat ‘bokkig’ betekent, is makkelijk af te lezen aan de ‘bok’ onder 5.1. hierboven, met dit verschil: ook vrouwen kunnen bokkig zijn. ‘Kattig’, ook ‘spinnig’ ben je als je onaangenaam ergens op reageert, synoniemen zijn snibbig en kribbig. ‘Luizig’ heeft alles met de arme luis van doen die eveneens onder 1. aan de orde was. En blijkbaar moet je in de politiek niet bang zijn om af en toe een ‘gehaaide’ indruk te maken.

#### 5.5. Werkwoorden

Dat mensen soms ‘bokken’ / ‘ezelen’ hoort bij de betekenissen van het grondwoord onder 5.1 waarvan ze afgeleid zijn; het overkomt dwarsliggers en andere ontevreden moeilijke mensen. Anderen ‘na-apen’ behoeft alleen een kritiekloze benadering en een gebrek aan eigen mening. Nerveuze mensen die ergens op wachten bv. ‘ijsberen’ door de kamer; dat zouden echte beren in de dierentuin hun voorgedaan hebben. ‘Vlinderen’ is dan weer wat de metaforische vlinder doet: zorgeloos door het leven gaan, van de ene liefde naar de andere ook. In de woordenboeken komt bovendien een vakterm uit de bouw voor: een pas gegoten betonvloer met een mechanische troffel gladstrijken. Dat kost in ieder geval minder energie dan ‘buffelen’, dat voor hard menselijk werk staat. Iemand ‘erin luizen’ is hem of haar met verkeerde informatie in de problemen brengen, of erger nog, een valstrik voor die persoon opzetten. Het werkwoord ‘vogelen’ in de betekenis ‘neuken’ zou al in de 13<sup>e</sup> eeuw bestaan hebben (Philippa IV 552–553). Of het spotten van vogels toen ook al mee aangegeven werd? Tegenwoordig kan een beoefenaar van dat onschuldige tijdverdrijf in ieder geval ‘vogelaar’ heten.

#### 5.6. Al dan niet metafoor

Aan het begin van dit luik stelde ik dat het metaforische gebruik van de diernaam hier altijd betrekking heeft op de mens. Toch is het moeilijk een duidelijke grens te trekken; sommige begrippen zijn aan de mens gerelateerd of maken deel uit van zijn leefwereld zonder er hemzelf metaforisch bij te betrekken: hij loopt over een ‘zebrapad’ waarvan de streken aan het vel van het dier doen denken; ‘slakkenpost’

is als begrip ontstaan naar aanleiding van het veel vluigere e-mailverkeer. Als ‘eekhoortjesbrood’ zijn naam te danken heeft aan het feit dat de diertjes hem zo lekker vinden, is eigenlijk het tweede lid metaforisch. Ons ‘vlinderdasje’ blijkt oorspronkelijk een Engelse ‘butterfly’ te zijn geweest (Van der Sijs 356) en zelfs bij ons nog zo te kunnen heten. In hun etymologisch woordenboek nemen beide auteurs het zelfs alleen onder dat lemma op en niet bij ‘vlinder’. De vorm van het voorwerp verwijst naar vlindervleugels, waardoor het een metaforisch begrip wordt. En de ‘vlooiemarkt’ is onze versie van de Parijse *marché aux puces*, een spotnaam voor de rommelmarkt die daar eind 19<sup>e</sup> eeuw ontstond (Van der Sijs 502).

## 6. Tot slot

Inhoudelijk vormen de vier delen van deze bijdrage geen coherent geheel. Wél sluiten telkens twee van de afzonderlijke delen op elkaar aan: 2. de *umlaut* van de beschouwingen bij de naam Martens / Mertens en 3. de bevordering van de dialectische ‘oo’ in ‘speculoos’ tot een vorm van standaard naast ‘speculaas’ hebben met klankleer van doen, een discipline waar de jubilaris zich eveneens mee ingelaten heeft (Morciniec 1994); de beide andere verzamelen metaforen binnen een woordveld: 4. betreffende het menselijk lichaam, 5. met diernamen. Op die manier is het geheel meer dan een samenvoegsel van losse stukjes.

Veeleer kadert een en ander in het beschouwende verzamelen van een didacticus. Toen die jaren geleden een toen recent verschenen opstel van zijn hand aan een van zijn vroegere professoren gestuurd had, kreeg hij een complimentje retour: de oude leermeester had behalve voor de inhoud veel waardering voor de “onconventionele stijl zonder pseudowetenschappelijk franje”. Een andere interpretatie had later mijn promotor: “als ik het lees, hoor ik het je naar voren brengen”. Mocht die didacticus ook nu zichzelf blijven met een lichtvoetige combinatie van lering en vermaak?

## Bibliografie

- Den Boon, Ton. *Een lust voor het oog: En andere Bijbelse uitdrukkingen die we dagelijks gebruiken*. Van Dale Uitgevers, 2014.
- Den Boon, Ton, en Ruud Hendrickx, editoren. *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*. Van Dale Uitgevers (3 delen), 2015.
- De Vriendt, Sera, en Marcel de Schrijver. *Brussels Lexicon*. Academie van het Brussels, 2009.
- Krop, Marnix. *Hart van Europa: Hoe Duitsland ons uit de crisis voert en tegen welke prijs*. Bert Bakker, 2014.
- Lambert, Veronique. “De Brugse Metten: een andere lieu de mémoire van de Vlamingen”. *Handelingen van het Genootschap van Geschiedenis*, 139, 2002, pp. 185–198.

- Martens, Nico, en Elke Morciniec. *Klein woordenboek Nederlands-Pools / Pools-Nederlands – Mały słownik niderlandzko-polski i polsko-niderlandzki*. Wiedza Powszechna, 1985.
- Morciniec, N. *Kontrastive Phonemik deutsch-niederländisch, niederländisch-deutsch*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- Philippa, Marlies, et al., editeurs. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam University Press (4 delen), 2003–2009.
- Tempelaars, Rob, et al., editeurs. *Algemeen Nederlands Woordenboek*. 2022. De online versie, <https://anw.ivdnt.org>. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- Van der Sijs, Nicoline. *Van Dale Groot Leenwoordenboek*. Van Dale Lexicografie, 2005.
- www1 – “Het Leidseplein: de navel van de wereld”. [www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/leidseplein-navel-wereld/](http://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/leidseplein-navel-wereld/). Gepost 10 februari 2017, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www2 – “De ezel op school”. [bruegel.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstwerk/de-ezel-op-school](http://bruegel.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstwerk/de-ezel-op-school). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www3 – Janssen, Kolet. “Antwerpen is de navel van de LGBT-wereld”. *Golfbrekers Vlaams-radical blog: verbonden maar niet aan banden*, [www.golfbrekers.be/antwerpen-is-de-navel-van-de-lgbt-wereld/](http://www.golfbrekers.be/antwerpen-is-de-navel-van-de-lgbt-wereld/). Gepost 6 augustus 2013, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www4 – Belga. “Speculoos erkend als Brussels erfgoed”. *Nieuwsblad*, [https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20201204\\_94252281](https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20201204_94252281). Gepost 4 december 2020, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www5 – Teugels, Charlotte. “Maak je eigen geheime speculaaskruiden”. *Libelle*, [www.libelle.be/lekker/maak-eigen-geheime-speculaaskruiden/](http://www.libelle.be/lekker/maak-eigen-geheime-speculaaskruiden/). Gepost 6 december 2020, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www6 – “Inventaris van het immaterieel cultureel erfgoed (ICE). Brussels identiteit”. [erfgoed.brussels/ontdekken/de-brusselse-erfgoedinventarissen/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice](http://erfgoed.brussels/ontdekken/de-brusselse-erfgoedinventarissen/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www7 – “Zeilboot strandt op golfbreker”. [www.nieuwsblad.be/cnt/ov3oofns](http://www.nieuwsblad.be/cnt/ov3oofns). Gepost 14 april 2012, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www8 – “Brugse Metten (voetbal)”. [nl.wikipedia.org/wiki/Brugse\\_Metten\\_\(voetbal\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Brugse_Metten_(voetbal)). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www9 – “Martinus”. [nl.wikipedia.org/wiki/Martinus](https://nl.wikipedia.org/wiki/Martinus). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www10 – “Speculoos”. [nl.wikipedia.org/wiki/Speculoos](https://nl.wikipedia.org/wiki/Speculoos). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www11 – “Familienamen: Peeters en Janssens”. [statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/namen-en-voornamen/familienamen](http://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/namen-en-voornamen/familienamen). Gepost 6 juli 2022, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www12 – “De Mol is ontmaskerd”. [wieisdemol.avrotros.nl/home](http://wieisdemol.avrotros.nl/home). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www13 – “Koekoeksgraad”. [nl.wikipedia.org/wiki/Koekoeksgraad](https://nl.wikipedia.org/wiki/Koekoeksgraad). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www14 – *Nieuwe Bijbelvertaling*. <https://debijbel.nl/bijbel/NBV/GEN.1/Genesis-1>.